

Synen på arbets(o)förmåga berättar om Sverige i tiden

Arbetet har en central plats i en människas liv. Det ger individen försörjning och har också existentiella och kulturella värden. Det viktiga är att deltagandet i arbetslivet värderas för sin egen skull och inte bara i form av materiell belöning.

För samhället har arbetet också kulturella värden, och en hög sysselsättningsgrad är dessutom av stor betydelse för samhällsekonomin. Detta kommer till uttryck inte minst i den nuvarande alliansregeringens starka betoning på att så många som möjligt ska delta i arbetslivet, och till den änden har man använt både piska och morot.

Nu finns dock människor i arbetsför ålder som av olika skäl står utanför arbetslivet och därför lever i en form av utanförskap. Till denna kategori hör personer med svårare sjukdomar eller handikapp, men också arbetslösa. I dag är världsekonomin i kris, vilket har medfört att företag även i Sverige får minskade ordergångar och blir tvungna att säga upp anställda. Många blir därmed arbetslösa.

I boken »Arbets(o)förmåga – ur ett mångdisciplinärt perspektiv« [1] analyseras arbets(o)förmåga av 21 forskare från 14 olika vetenskapliga discipliner, alltifrån sociologi och arbetsmedicin till teologi och litteraturvetenskap.

Vad är nu arbetsförmåga?

Arbetsmedicinerna Peter Westerholm och Gert Lindenger diskuterar begreppet ur ett hälsoperspektiv och anger att arbetsförmågan på individnivå är beroende av individens hälsotillstånd, funktionsdefekter och eventuella handikapp. Författarna menar också att arbetsförmåga är ett mångdimensionellt relationsbegrepp vars ramvillkor sätts av ar-

betsuppgift, arbetsorganisation och arbetsledning. Avslutningsvis fastslår de att bedömningen av arbetsförmåga kan leda till arbete, engagemang och ett bättre liv men också till marginalisering och uteslutning. Begreppet arbetsförmåga bör därför behandlas med respekt och ödmjukhet.

Filosofen Bengt Brülde framhåller i sitt bidrag »Arbetsförmåga. Begrepp och etik« att det finns två olika definitioner av arbetsförmåga: »specifik arbetsförmåga« å ena sidan och »arbetsmarknadsrelativ arbetsförmåga« å den andra. Det första begreppet är tillämpligt vid fall av kortare sjukskrivningar, det andra vid längre sjukskrivning och vid rehabilitering.

Med specifik arbetsförmåga menas att en person har ett antal färdigheter som ger en viss, delvis yrkesspecifik, kompetens. En persons specifika arbetsförmåga kan förbättras både genom att utveckla kompetensen och/eller anpassa arbetsuppgifterna till individens nuvarande kompetens.

Beträffande den arbetsmarknadsrelativa arbetsförmågan är det fråga om vilken flexibilitet som man kan begära av arbetstagare ett högaktuellt spörsmål i dag. Vilka krav kan man ställa på geografisk rörlighet hos människor? Kan man kräva av en person att han eller hon flyttar till en annan ort där lämpligt arbete finns, om sådant lämpligt arbete inte kan erbjudas vederbörande på hemorten eller inom »rimligt pendlingsavstånd«? Vilken hänsyn ska man ta till människors familjesituation, ålder, etc? En annan fråga är huruvida samhället kan neka fortsatt sjukskrivning till en människa i de fall personen i fråga inte accepterar ett arbete som innebär att status eller lön – eller båda – sänks?

ÄNDRADE BEGREPP

Kungars valspråk växlar mellan regenterna. Av »Plikten framför allt« blir »För Sverige i tiden«. Kan man skönja samma glidning i tidsandan när det gäller samhällets syn på arbete och på begreppet arbetsförmåga?

Sociologen Bengt Furåker analyserar i avsnittet »Arbetsförmåga och arbetsförmåga som fördelningsnycklar» begreppen »anställningsbar» och »anställningsvärd«. Enligt Furåker kan man ur ett samhällsekonomiskt perspektiv vara mer anställningsvärd än ur ett företagsekonomiskt. Ett företag utgår helt från företagets vinstintresse. I det samhällsekonomiska perspektivet, däremot, kan man räkna in och ta hänsyn till alternativkostnader, det vill säga utbetalning från någon källa i socialförsäkringssystemet, dock under förutsättning att ingen annan blir arbetslös i stället.

Teologen och fysikern Sara Blom påpekar i sitt bidrag »Se liljorna på marken« att »arbetsförmögen kom människan till världen och arbetsförmögen ska hon lämna den«. Detta innebär att oförmågan till arbete och inte förmågan till detsamma är grundtillståndet. Enligt Bibeln har dock människan ett uppdrag att arbeta och att ta ansvar för sig själv och sina medmänniskor, men också för att förvalta jordens resurser.

I Sverige finns sedan lång tid tillbaka en allmän uppfattning om en »luthersk« arbetsmoral, i vilken Luther skulle ha sett arbetet som ett tvång utan inslag av ljus och glädje. Blom ger dock uttryck för en annan syn på Luther, med utgångspunkt från en skrift av Birgit Stolt [2]. I själva verket menar Luther, enligt detta, att människan tjänar Gud både genom arbete och ledighet. Blom poängterar också att »en instrumentell människosyn som innebär att människan värderas utifrån sin nytta, utifrån vad den tillför, är oförenlig med kristen tro«.

Att plikt-moralen har en lång tradition i Sverige underströks – medvetet eller inte – av den tidigare kungen Gustaf VI Adolf som under sin tid som regent mellan 1950 och 1973 hade valspråket: »Plikten framför allt«. Hans efterföljare på tronen, Carl XVI Gustaf, regerar under valspråket »För Sverige i tiden«. De två valspråkens utformning speglar förändringar i tidsandan – förändringar som också påverkar synen på förmågan respektive oförmågan att arbeta.

Författaren Göran Rosenberg har analyserat plikt-begreppet i en insiktsfull och läsvärd essäbok, »Plikten, profiten och konsten att vara människa« [3]. Plikten blir något positivt och handlar om tillit och om att utveckla och vidmakthålla långsiktiga förpliktelser mellan människor. Under de senaste

VEM BLIR LÖNSAM?

På väg ut på arbetsmarknaden – eller mot ett liv utanför den? Vem i klassen blir anställningsvärd, och vem bara anställningsbar. Hur mycket har skillnaden mellan termerna med begreppet arbetsförmåga att göra? Tavlan »Blir du lönsam, lille vän?« från 1972 är målad av Peter Tillberg.

Foto: Moderna museet.

15–20 åren har man trots att värden och äldreomsorgen skulle bli effektivare om dessa verksamheter drevs av profit i stället för som hittills av plikt. Därför kom andra ord att börja användas i samband med styrningen av vård och omsorg: konkurrens, valfrihet, kundstyrning, lönsamhet, etc. Ingen talade om kopplingen mellan plikt och profit. Rosenberg skriver: »Ingen ifrågasatte heller att de nya profitdrivna verksamheterna skulle finansieras av plikt, det vill säga med skatter« [3].

I sin sociala reportagebok »Vem ska ta hand om min mamma? Min dagbok inifrån äldreboendet« [4] ger journalisten och undersköterskan Anna Bäsén verklighetstroga exempel på vad som kan hända när en del av äldreboendet i alltför hög grad drivs av profit (vinstintressen) och inte som tidigare av plikt. Bäsén »wallraffade« sommaren 2003 bland annat på två äldreboenden. På ett hem, som drevs av den vinstdrivande åldrvårdsjätten God Åldrevård AB (fingerat namn), avslöjas en rad oacceptabla förhållanden. Börsintroducering skulle ske året därpå, varför det skulle sparas extra mycket så att aktiekursen kunde gå upp. Uppenbarligen var de ekonomiska målen viktigast. Alla anställda tyckte att det var alldeles för lite personal och man hann inte ge god vård. Allt fler sjukskrivs för arbetsrelaterade skador medan andra slutade innan de »knäcktes« Bäsén arbetade också på ett annat privat ålderdomshem, som drevs av en kristen stiftelse, och där var förhållandena helt annorlunda. Personalen var vänlig både mot de gamla och mot varandra och arbetet bedrevs uppenbarligen av en plikt-moral med kristna värderingar [4].

I »Arbets(o)förmåga – ur ett mångdisciplinärt perspektiv« [1] framhåller sociologen Rafael Lindqvist i kapitlet »Funktionshinder, arbetsförmåga och socialpolitik« följande: »När den statliga arbetsmarknadspolitiken dragit sig tillbaka, samtidigt som kraven för att få ersättning från arbetslöshetsförsäkringen skärpts, betonas individens ansvar desto mer.« Det sker en intresseförskjutning från arbetsmarknadens strukturella aspekter till individens olika brister. För att vara anställningsbar i dag bör individen ha högt självförtroende, vara handlingskraftig och initiativrik samt kunna ta ansvar.

I ett informativt avsnitt, »Den sjukförsäkringsrättsliga arbetsförmågebegreppet i lagstiftning och rättstillämpning«, undersöker juristen Lotta Vahlne Westerhäll arbetsförmåga som rättsligt villkor och den praxis enligt vilken detta begrepp används som fördelnings- och/eller styrpolitiskt verktyg. Vilka konsekvenser får detta i sin tur för den enskildes rättsäkerhets- och rättvisesynpunkt, frågar sig författaren. Sverige har haft en lång tradition av att använda försäkringar som fördelningspolitiska verktyg för att skydda medborgarna från risker. I dag syftar styrpolitiska ingripanden till någonting annat än en rättvis fördelning.

För att få rätt till sjukpenning ska en person vara arbetsförmögen på grund av sjukdom.

På 1960- och 70-talen tolkades »läkarens uppfattning« utifrån ett medicinskt-biologiskt sjukdomsbegrepp av huvudsakligen somatisk natur.

I slutet av 1970-talet kom människan alltmer att betraktas som en helhet i ett sammanhang. Detta synsätt låg till grund för 1980 års socialtjänstlag och 1982 års hälso- och sjukvårdslag. Det medicinska sjukdomsbegreppet kom att uppfattas som ett socialmedicinskt sådant. Denna helhetssyn på ar-

betsoförmågebegreppet slog igenom även i Försäkringsöverdomstolens tillämpning. Enligt Vahlne Westerhäll baserades sjukpenningförmånen på en fördelningspolitik som kännetecknades av både rättssäkerhet och rättvisa.

Sjukdomsbegreppet ändrades 1995 genom ett tillägg i paragraf 3:7 i lagen om allmän försäkring. Där står nu bland annat: »Vid denna bedömning ska bortses från arbetsmarknadsmässiga, ekonomiska, sociala och liknande förhållanden.«

År 1997 inträdde de lagändringar som var en följd av sjuk- och arbetsskadekommitténs förslag om ett nytt arbetsförmågebegrepp. Kommittén angav att »försäkringsersättning ska baseras på medicinska kriterier utan att särskilda arbetsmarknadsmässiga eller sociala förhållanden vägs in«.

För att hjälpa till med att använda principen om renodling infördes »justeagsmodellen« vid prövningar av arbetsförmågan. Vahlne Westerhäll skriver att »rättssäkerhet och rättvisa vid tillämpningen av begreppet arbetsförmåga på grund av sjukdom har påtagligt försämrats i och med att detta nu ska tolkas från ett renodlingsperspektiv. Det fördelningspolitiska syftet har i avsevärd mån ersatts av ett styrpolitiskt«.

Från och med den 1 juli 2008 skärptes reglerna. En rehabiliteringskedja med fasta tidpunkter då arbetsförmågan provas började användas. Redan efter 180 dagar görs en bedömning mot varje typ av arbete på den reguljära arbetsmarknaden.

Anledningen till regelskärpningen har varit att antalet utbetalda sjukpenningar från Försäkringskassan i Sverige i det närmaste fördubblades under perioden 1997–2002.

Därefter vände dock trenden. Antalet utbetalda sjukpenningar från Försäkringskassan år 2008 är nere på ungefär samma nivå som år 2002 [5].

Socialstyrelsen publicerade hösten 2007 en vägledning för sjukskrivning som fick namnet Försäkringsmedicinskt beslutsstöd [6]. Den del av beslutsstödet som består av specifika rekommendationer ska bland annat vara en vägledning för läkare och för Försäkringskassans tjänstemän i arbetet med sjukskrivning.

Orsaken till att sjukfrånvaron i Sverige först steg så markant under några år för att sedan sjunka i lika rask takt är sannolikt flera samverkande faktorer. I Försäkringskassans dokument »Socialförsäkringen i siffror 2008« [7] anges att nedgången under de senaste åren bland annat beror på en striktare tolkning av reglerna och sannolikt på förändrade attityder i samhället.

Läkarnas roll i sammanhanget har diskuterats. Bengt Brülde menar i antologin om arbetsförmåga att läkarna inte är lämpade för bedömning av arbetsförmågan eftersom de oftast saknar en god kunskap om arbetsplatsens beskaffenhet och arbetsuppgifternas karaktär. En lösning på det problemet skulle vara att läkare inom företagshälsovården med speciell utbildning inom försäkringsmedicin får göra motsvarande bedömningar. En annan möjlighet är att någon form av specialteam står för bedömningarna. Fördelen med de senare förslagen är att behandlande läkare inte är inblandad, vilket gör att läkaren inte hamnar i en rollkonflikt.

Staten vill ha en yrkeskår av läkare, som i förhållande till statsmakten effektuerar den politiska ma-

**FRÅN
PLIKTEN ...**
En gång i tiden var plikten någonting positivt som handlade om tillit och upprätthållande av långsiktiga förpliktelser mellan människor.

**... TILL
PROFITEN**
Under de senaste 15–20 åren har man trott att värden och äldreomsorgen skulle bli effektivare om dessa verksamheter drevs av profit i stället för som hittills av plikt.

joritetens beslut, enligt Vahlne Westerståhl. Hon anger vidare att staten inte längre har behov av läkarkårens legitimitet utan vill att delar av läkarkåren används som »gatekeepers» för att klara försäkringarnas finansiering.

Arbete, arbetsförmåga och -oförmåga diskuteras också i litteraturen. I kapitlet »Att vara, att verka, att älska – eller inte. En studie i Lars Ahlins begrepp om arbetsförmåga« analyserar litteraturvetaren Christer Ekholm några av Ahlins böcker som diskuterar ämnet, till exempel verken »Tåbb med manifestet« och »Natt i marknadstältet« [8,9]. Speciellt i den senare boken är arbetet kopplat till en kärlekshandling och blir meningsfullt när det uppfattas som en handling för andra [1].

Ahlins debutroman »Tåbb med manifestet« är skriven redan 1942. Trots att arbetslivet såg helt annorlunda ut då jämfört med nu, känner nog många av dagens arbetslösa igen sig i den tjugoårige ynglingen Tåbbs känslor av självförakt och utanförskap i den arbetslöshet som han hamnar i under 30-talets svenska depression. Det framgår att arbetslöshet i ännu högre grad än sjukfrånvaro kan få en människa att känna utanförskap. Situationen är oförändrad än i dag, vilket också genusteoretikern och juristen Eva-Maria Svensson påpekar [1].

Samtidigt som hotet om arbetslöshet är ständigt närvarande i samhället höjs kraven mer och mer på den som vill bli »anställningsbar« eller »anställningsvärd«.

När det gäller marknadsekonomin har Amerika tidsmässigt legat före Sverige. Det finns därför skäl att nämna två sociala reportageböcker av den amerikanske journalisten och författaren Barbara Ehrenreich [10, 11]. I den första »Barskrapad. Konsten att hanka sig fram« [10] berättar hon hur hon drygt 50 år gammal ensam gav sig ut till olika delar av Amerika för att ta okvalificerade låglönejobb och undersöka om hon kunde överleva på en timlön av 6–7 dollar. För att försörja sig behövde hon ha inkomsten från 1,5–2 låglönejobb samtidigt. Hon arbetade bland annat som servitris, städerska och försäljerska. Hon måste som arbetsökande genomgå personlighetstest och drogtest. Hon beskriver det kränkande sätt på vilket drogtester ibland utfördes, och berättar att obligatoriska drogtester blir allt vanligare på den amerikanska arbetsmarknaden. År 1987 krävde 21 procent av de stora arbetsgivarna i USA drogtestning av blivande anställda. Tio år senare ställde inte mindre än 87 procent av arbetsgivarna sådana villkor för anställning.

På arbetsmarknaden i Sverige råder det än så länge andra villkor, även om det finns oroande tendenser som pekar i USAs riktning. Författaren av den här artikeln skulle önska att det humanistiska perspektivet och människovärdesprincipen fick ett långt större inflytande i synen på arbete och sjukfrånvaro i dagens Sverige.

Jan Halldin

leg läk, med dr, Danderyd
jan.halldin@gmail.com

Särskilda utredaren Anna Hedborg har regeringens uppdrag att se över begreppen sjukdom och arbetsförmåga samt föreslå användbara metoder för bedömning av arbetsförmåga. Senast den 30 april ska hon ha lämnat betänkandet.

LÄS MER Referenslista <http://ltarkiv.lakartidningen.se>